

ПРИРОДА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ НОРМ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Шабалін Андрій Валерійович,

кандидат юридичних наук,

керівник сектору узагальнення експертної та судової практики

Центру експертних досліджень

Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності

Національної академії правових наук України,

адвокат

У даній науковій статті досліджується питання взаємозв'язку норм матеріального та процесуального права у цивільному судочинстві. На підставі аналізу наявних доктринальних позицій вказується, що кожна процесуальна галузь права тісно пов'язана, насамперед, з тією галуззю (галуззями) матеріального права, яку вона «як би обслуговує». Цей зв'язок є визначальним з погляду з'ясування правової природи процесуальних процедур, визначених для обслуговування основних матеріальних правовідносин. Зв'язок між матеріальним та процесуальним правом є визначальним, оскільки саме матеріально-правовий склад визначає категорію справ у рамках кожного із видів судочинства, у тому числі й цивільного, адже різна правова природа справ має значення для визначення порядку судового розгляду таких справ. Вказується, що визначальний вплив матеріально-правової складової частини справ здійснюється, насамперед, на діяльність суду першої інстанції. Наголошується, що до основних елементів, які знаходяться під матеріально-правовим впливом (формуються) відносять, зокрема, такі: предмет та підстави позову (позовної заяви), суб'єктний склад, підсудність, предмет доказування (докази та доказування), способи захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних суб'єктивних прав та інтересів тощо. Взаємозв'язок норм матеріального та процесуального права прослідковується й в змісті судового рішення. Вказується, що суд у мотивувальній частині рішення зазначає норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування та норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування. Матеріально-правова природа справ тією чи іншою мірою впливає на процесуальну форму їх розгляду і вирішення в порядку цивільного судочинства. Існує певна диференціація на родові та категоріальні властивості, за якими розрізняються судові справи. Родові властивості судових справ є критеріями виокремлення родів судових справ. Це галузева приналежність певної групи матеріальних правовідносин; юридична природа матеріальних юридичних фактів, що є передумовою для виникнення цивільного процесу. Вказується, що чинна конструкція Цивільного процесуального кодексу України свідчить, що й норми цивільного процесуального права мають певний зворотній зв'язок із матеріальним правом. Робиться висновок про взаємозв'язок норма матеріального та процесуального права, який проявляється під час вирішення конкретної цивільної справи, зокрема, у визначенні правил підсудності, виокремлення предмету доказування, визначення суб'єктивного складу сторін процесу.

Ключові слова: цивільно-процесуальний захист, суд, норми процесуального права, способи цивільно-правового захисту.

Shabalin Andrii. Legal relationship of procedural and legal norms with other legislation in the judicial protection of civil rights

This scientific article examines the relationship between substantive and procedural law in civil proceedings. Based on the analysis of the existing doctrinal positions, it is indicated that each procedural branch of law is closely connected, first of all, with that branch (branches) of substantive law, which it as if serves. This connection is crucial in terms of clarifying the legal nature of the procedural procedures designed to service the basic substantive legal relationship. The relationship between substantive and procedural law is crucial, because it is the substantive law determines the category of cases in each of the types of proceedings, including civil, because the different legal nature of cases is important to determine the order of judicial review of such

cases. It is indicated that the determining influence of the substantive component of cases is carried out, first of all, on the activity of the court of first instance. It is emphasized that the main elements that are under the material – legal influence (formed) include, in particular, the following: the subject and grounds of the claim (statement of claim), the subject composition, jurisdiction, subject of proof (evidence and proof), ways to protect the violated, unrecognized or disputed subjective rights and interests, etc. The relationship between the rules of substantive and procedural law can be traced in the content of the court decision. It is indicated that the court in the motivating part of the decision indicates the rules of law applied by the court, and the reasons for their application and the rules of law referred to by the parties, which the court did not apply, and the reasons for their non-application. that the substantive nature of cases to some extent affects the procedural form of their consideration and resolution in civil proceedings. there is a certain differentiation into generic and categorical characteristics, which distinguish court cases. Generic properties of court cases – are the criteria for distinguishing types of court cases. This is a branch affiliation of a certain group of material legal relations; the legal nature of substantive legal facts, which is a prerequisite for the emergence of civil proceedings. It is indicated that the current construction of the Civil Procedure Code of Ukraine shows that the rules of civil procedural law have some feedback with substantive law. The conclusion is made about the relationship between the norm of substantive and procedural law, which is manifested in the resolution of a particular civil case, in particular, in determining the rules of jurisdiction, highlighting the subject of evidence, determining the subjective composition of the parties.

Key words: *civil procedural protection, court, norms of procedural law, methods of civil law protection.*

Вступ. Серед усіх правових процедур захисту судовий захист є одним із універсальних та демократичним. У зв'язку із зазначеним існує необхідність у більш глибокому, як із теоретичної, так і з практичної точок зору, дослідженні природи судового захисту, ролі виокремлення особливостей юридичного взаємозв'язку між нормами матеріального та процесуального права.

Виходячи з того, що вищеозначена тема є доволі широкою щодо всього судочинства (господарське, адміністративне, цивільне, кримінальне судочинство), ми зосередимо свою увагу на питаннях природи юридичного взаємозв'язку в межах цивільного процесу. На сьогодні значна кількість приватно-правових спорів вирішується за правилами, визначеними цивільним судочинством: земельні спори, трудові, сімейні (ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України – ЦПК України). Наразі, до початку роботи вищого спеціального судового органу у сфері захисту права інтелектуальної власності, деякі категорії відповідних справ також вирішуються за правилами цивільного процесу.

Питанню ролі норм матеріального права та їх взаємозв'язку з процесуальними нормами у вирішенні цивільних справ приділяли уваги такі науковці, як: А.В. Венедіктов, С.С. Бичкова, В.І. Бобрік, Л.Ю. Василевський, К.В. Гуса-

ров, В.В. Комаров, О.О. Кот, Н.С. Кузніцова, Р.О. Стефанчук, В.І. Тертишніков, Г.В. Чурпита, А.В. Шабалін, М.Й. Штефан, О.О. Штефан, С.Я. Фурса та ін.

Натомість існує необхідність у модернізації наявних доктринальних підходів, виробленні нових моделей природи взаємозв'язку норм матеріального та процесуального права, зокрема під час вирішення окремих категорій цивільних спорів.

Є очевидною обґрунтованість теоретичних положень і рекомендацій щодо подальшого наукового розроблення теми, а також достовірність результатів забезпечено використанням сукупності філософських, загально- і спеціально-наукових методів, що використовуються у відповідних правових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Конституційними положеннями визначено право на відповідний правовий захист порушеного або невизначеного права. Так, ст. 55, 124 Основного Закону гарантується захист порушеного або невизначеного права [1].

У науковій літературі вказується на пріоритет судової форми захисту над іншими інструментами юридичного захисту.

Г.В. Чурпита, вказує, що правосуддя в суспільстві є однією з ознак правової держави, як і законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав, свобод чи інтересів людини, тобто наяв-

ність налагодженого правового механізму їх правової охорони і захисту. Серед способів захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина особливе місце посідає судовий захист, в результаті якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [2, с. 22].

Відповідно до ст. 19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства [3].

Цивільне судочинство як кожна галузь права знаходиться у постійному розвитку. Такий процес пояснюється тим, що право є складовою частиною системи суспільних відносин, яка, як відомо, не стоїть на одному місці, а постійно змінюється відповідно до загальної динаміки зміни суспільства в цілому. Право не може знаходитися позаду, а повинно йти в унісон із суспільними змінами (політичними, економічними та ін.). У протилежному випадку необхідність юридичного регулювання суспільних відносин втрачає свою необхідність – право практично нівелюється.

Кожна процесуальна галузь права тісно пов'язана, насамперед, із тією галуззю (галуззями) матеріального права, яку (які) вона «як би обслуговує». Цей зв'язок є визначальним з погляду з'ясування правової природи процесуальних процедур, визначених для обслуговування основних матеріальних правовідносин [4, с. 31–32].

У цьому плані цікаві позиції щодо співвідношення норм матеріального та процесуального права висловлюють науковці-теоретики права.

Так, зокрема, П.М. Рабінович, під час класифікації норм права на матеріальні та процесуальні, бере за основу функції в правовому регулюванні: матеріальні норми лише називають, позначають права, обов'язки або заборони, а процесуальні встановлюють порядок, процедуру, регламент здійснення прав або(чи) виконання обов'язків, закріплених у матеріальних нормах [5, с. 155].

Зв'язок між матеріальним та процесуальним правом є визначальним, оскільки

саме матеріально-правовий склад визначає категорію справ у рамках кожного із видів судочинства, у тому числі й цивільного, адже різна правова природа справ має значення для визначення порядку судового розгляду таких справ. Визначальний вплив матеріально-правової складової частини справ здійснюється, насамперед, на діяльність суду першої інстанції [6, с. 41].

В.В. Комаров вказує, що стало традиційним визначати співвідношення матеріального цивільного права і цивільного процесуального права як змісту й форми [7, с. 40–42].

Більш розгорнуту позицію щодо співвідношення матеріального та процесуального права висловив свого часу Р.Є. Гукасян, який вказував, що матеріальне право здійснює вплив на такі елементи процесуальної форми, як-от: 1) на визначення предмета і підстав позову; 2) на склад осіб, які беруть участь у справі і мають матеріально-правовий інтерес у ній; 3) на визначення предмета доказування, а також допустимість доказів; 4) на способи захисту порушених чи оспорюваних суб'єктивних прав громадян та організацій [8, с. 31–32].

Про правовий зв'язок матеріального та процесуального, зокрема цивільно-процесуального, права наголошує й В.І. Тертишников. Відомий процесуаліст зазначав, що матеріальне право і процес перебувають у діалектичному співвідношенні змісту і форми. Цивільний процес є зовнішньою формою матеріального права, формою його прояву, здійснення (звісно, не єдиною), оскільки у процесі реалізуються і санкції правових норм, а це означає, що матеріальне право дістає у процесі найбільш повне вираження, «живе» у властивій йому формі [9, с. 4–5].

Цікавим є розуміння співвідношення цивільного процесуального та процесуального права О.В. Іванова. Так, зазначений науковець говорить про наявність зворотного зв'язку між процесуальним та матеріальним правом – вплив норм цивільного процесу на цивільне право. Такий зворотній зв'язок полягає у тому, що законодавець, вирішуючи питання про форми захисту тих чи інших суб'єктивних цивільних прав, враховує властивості цивільної процесуальної форми, закріплені у процесуаль-

ному праві, а також закладені у них можливості судового захисту [10, с. 53–55].

Отже, вищевикладені теоретичні позиції свідчать про наявність зв'язку основних елементів процесуальної форми матеріально-правовою природою справ, які підлягають розгляду і вирішенню в порядку цивільного судочинства. До основних елементів, які знаходяться під матеріально-правовим впливом (формуються)? відносять, зокрема, такс: предмет та підстави позову (позовної заяви), суб'єктний склад, підсудність, предмет доказування (докази та доказування), способи захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних суб'єктивних прав та інтересів тощо.

Із вищевисловленими науковими позиціями ми погоджуємося, оскільки вони в цілому співпадають із законодавчою доктриною. Так, зокрема, у п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України вказується, що в позовній заяві позивач (представник позивача) повинні зазначити: зміст позовних вимог, спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів – зміст позовних вимог щодо кожного з них [3].

Визначення предметної та суб'єктивної та інстанційної юрисдикції (гл. 2 ЦПК України), зокрема щодо спорів із приводу нерухомого майна (ч. ст. 30 ЦПК України).

Взаємозв'язок норм матеріального та процесуального права прослідковується й у змісті судового рішення ст. 265 ЦПК України. Відповідно до зазначеної процесуальної норми суд у мотивувальній частині рішення зазначає норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування та норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування [3].

Отже, можна говорити про те, що матеріально-правова природа справ тією чи іншою мірою впливає на процесуальну форму їх розгляду і вирішення в порядку цивільного судочинства. Із приводу викладеного у юридичній літературі існує певна диференціація на родові та категоріальні властивості, за якими розрізняються судові справи.

Так, родові властивості судових справ є критеріями виокремлення родів судових справ. Це галузева приналежність певної групи матеріальних правовідносин; юридична природа матеріальних юридичних фактів, що є передумовою для виникнення цивільного процесу. Можна сказати, що цей диференційний критерій є «вершиною» розмежування цивільних справ.

За цією ознакою визначається специфіка процедури розгляду і вирішення цивільних справ. Варто зазначити, що ознака чітко проявляється в суді першої інстанції справ.

У справах про захист речових прав на землю в порядку цивільного судочинства, наприклад, вплив означеного родового критерію, проявляється у тому, що вирішення таких справ можливе тільки в порядку загальної позовної процедури, до таких справ не може бути застосована безспірна форма судового захисту. Також такі справи вирішуються з урахування норм як цивільного, так і земельного права.

Зазначене стосується, наприклад, і справ, пов'язаних із захистом права інтелектуальної власності (виходячи із суб'єктивного складу сторін).

Іншим критерієм є категоріальна властивість судових справ. За цим критерієм цивільні справи розрізняються за категоріальними критеріями, зокрема: суб'єктивний склад, об'єкт і зміст матеріальних правовідносин, предмет і підстави позовної заяви, предмет доказування.

Іншим критерієм є категоріальна властивість судових справ. За цим критерієм цивільні справи розрізняються за категоріальними критеріями, зокрема: суб'єктивний склад, об'єкт і зміст матеріальних правовідносин, предмет і підстави позовної заяви, предмет доказування.

Так, у справах про захист речових прав у порядку цивільного судочинства прояв описуваного критерію на загальному процесуальному рівні проявляється, наприклад, у складі осіб у справах про визнання та захист права власності на земельну ділянку (п. а) ч. 1 ст. 152 ЗК України, п. 1) ч. 2 ст. 16, гл. 29 ЦК України, ч. 1 ст. 19 ч. 1 ст. 23 ЦПК України), що характеризується наявністю правового статусу власника земельної ділянки у заявника

(позивача), правових підстав для набуття права власності на земельну ділянку. Також у зазначеній категорії цивільних справ буде й власний предмет доказування (доведення факту порушення права власності на земельну ділянку або однієї зі складових частин такого права: користування, розпорядження тощо).

Таким чином, вищевикладене дозволяє нам підтримати наукову позицію Г.В. Чурпиту, а саме: 1) зовнішнім проявом матеріально-правової природи цивільних справ є родові та категоріальні властивості таких справ; 2) вплив матеріально-правової природи цивільних справ як на загальному, так і на процесуальному рівні (загальна та спеціальна процесуальна форма) є об'єктивним [2, с. 11–13].

У вищезапропонованій концепції авторка вказує на вплив матеріального права на «спеціальну процесуальну форму», оскільки дослідження присвячено особливостям захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства, де дійсно існує спеціальна цивільна процесуальна процедура захисту відповідних окремих сімейних правовідносин. Цивільні справи, які стали предметом нашого дослідження, розглядаються виключно в порядку загального позовного провадження, отже, ми будемо говорити про вплив на загальну процесуальну форму, яка є універсальною для більшості справ позовного провадження.

Процесуальні норми знаходять свого закріплення й у матеріальному праві. У цьому плані у спеціальній правовій літературі вказується, що якщо раніше процесуальні норми лише вкраплювалися в нормативні акти, в яких містилися переважно матеріальні норми, то на сучасному етапі розвитку права кількість суто процесуальних норм істотно зростає [11, с. 78].

Із приваду викладеного цікавою є позиція В.К. Пучинського, який зазначає, що в чинних нормативно-правових актах, які за своїм найменуванням та загальною спрямованістю є актами матеріально-правового змісту, нерідко розміщуються деякі правила судочинства [12, с. 19–20].

У науковій літературі вказується, що в матеріальних законах можуть закріплюватися спеціальні правила щодо допустимості (недопустимості) окремих

доказів у відповідних судових справах або щодо оцінки доказів у справі, зміст матеріальних правовідносин може зумовити й спеціальні вимоги до змісту судового рішення у певних категоріях судових справ [6, с. 36, 40–41].

Так, у матеріальних кодифікованих актах знаходять своє закріплення окремі норми, пов'язані із захистом порушеного права, це, зокрема: підсудність, суб'єктний склад учасників процесу, предмет доказування (обумовлений матеріально-правовими відносинами) тощо. Але цивільна процесуальна форма захисту повинна бути універсальною для всіх цивільних спорів, що розглядаються, зокрема, в порядку позовного провадження.

Натомість чинна конструкція ЦПК України свідчить, що й норми цивільного процесуального права мають певний зворотній зв'язок із матеріальним правом. Хочемо підкреслити – «саме зворотній зв'язок» (раніше ми вже наводили нормативні приклади такого зв'язку). Зазначене, зокрема, підтверджується й положеннями ч. 2 ст. 5 ЦПК України, у якій визначено, що у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, останній відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону. Підтвердження нашої позиції ми знаходимо й у ст. 10 ЦПК України щодо можливості застосування судом конвенціональних положень, практики ЄСПЛ виході в межах принципу верховенства права [3]. Виходячи з такої конструкції цивільного процесу, суд при розгляді в порядку цивільного судочинства може застосувати конвенціональні норми, визначити ефективний спосіб захисту в межах позову, тобто звернутися до норм матеріального права в рамках визначених відповідними цивільними процесуальними нормами (ст.ст. 5, 10 ЦПК України). Такий законодавчий підхід спрямований на забезпечення реалізації принципу верховенства права (ст.ст. 2, 10 ЦПК України), а також спрямований на оптимізацію цивільного судочинства, у тому числі й у справах про захист речових прав на землю.

Таким чином, можна говорити про наявність комплексного зворотного правового зв'язку між нормами цивільного процесу та матеріальними нормами, зокрема щодо можливості застосування судом ефективного способу захисту в межах позовних норм та застосування конвенціональних норм або(чи) практики ЄСПЛ з метою забезпечення реалізації принципу верховенства права (ст.ст. 2, 10 ЦПК України), а також спрямованого на оптимізацію цивільного судочинства.

Як відомо, у принципах відображені основні політико-правові ідеї, погляди народу на право як соціальну цінність. У них у концентрованому вигляді виявлена заінтересована воля народу наділити право такими якостями, які найбільш повно мали б можливість задовольняти його ідеї і погляди у визначенні основ організаційної побудови правосуддя в цивільних справах, процесуальної діяльності суду і правового становища учасників процесу. Із розвитком суспільства принципи цивільного процесуального права розвиваються і вдосконалюються з урахуванням потреб політичних і соціально-економічних перетворень, подальшого забезпечення гарантій захисту суб'єктивних прав громадян, їх об'єднань і державних інтересів, а також підвищення ефективності судової діяльності в забезпеченні законності і справедливості. На сучасному етапі розвитку України суворе додержання і законодавче вдосконалення повноти вираження і дії демократичних принципів цивільного процесуального права виступає важливою гарантією зміцнення законності як невід'ємної частини функціонування правової держави і демократичного правопорядку. [13, с. 35–36].

Принципи розглядаються як основні (або правові) засади організації і діяльності суду [14, с. 32].

Отже, вищевикладені теоретичні позиції дозволяють нам стверджувати, що ефективність реалізації принципу верховенства вправа в цивільному процесі забезпечується наявністю комплексного взаємозв'язку між нормами процесуального та матеріального права. Саме така конструкція дозволяє суду звертатися до відповідних положень матеріального права, виходячи із процесуальних критеріїв, визначених у ст.ст. 5, 10 ЦПК України [3].

Зазначене стосується практично всіх категорій цивільних спорів, які вирішуються за правилами цивільного процесу, наприклад, справ про захисту речових прав [15], сімейних, трудових спорів, спорів пов'язаних із захистом права інтелектуальної власності (наприклад, авторських спорів).

Висновки. Говорячи про співвідношення матеріального та процесуального права, можна зробити такі узагальнення: 1) зовнішнім проявом матеріально-правової природи цивільних справ є родові та категоріальні властивості таких справ; 2) вплив матеріально-правової природи цивільних справ здійснюється на загальну процесуальну форму; 3) між нормами цивільного процесу та матеріальними нормами існує комплексний зворотній зв'язок, зокрема щодо можливості застосування судом у межах позовних вимог найбільш ефективного способу захисту, в разі якщо закон або договір не визначають такого способу захисту, а також дискреційної можливості застосування конвенціональних норм або(чи) практики ЄСПЛ з метою забезпечення реалізації принципу верховенства права (ст.ст. 2, 10 ЦПК України), а також спрямований на оптимізацію цивільного судочинства та стабільність процесуальних норм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. Офіційний Інтернет сайт Верховної Ради України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print> (дата звернення: 05.06.2021).
2. Чурпита Г.В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку неповного цивільного судочинства : дис... док. юр. наук : 12.003 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2016. 34 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційний Інтернет сайт Верховної Ради України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/print> (дата звернення: 05.06.2021).

4. Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві в Україні : моногр. / Беяневич О.А., Берестова І.Е., Бичкова С.С. та ін. ; за заг. ред. В.І. Бобрика. Київ : Ред. журн. «Право України», 2013. 172 с.

5. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник, 10-е вид., доп. Львів : Край, 2008. 224 с.

6. Уніфікація і диференціація процедур цивільного, господарського та адміністративного судочинства : моногр. / Бичкова С.С., Бобрик В.І., Проценко В.В. та ін. ; за заг. ред. В.І. Бобрика. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2014. 202 с.

7. Комаров В.В. Цивільний процес у глобальному контексті *Право України*. 2011. № 10. С. 22–44.

8. Гукасян Р.Е. Личные интересы в механизме правового регулирования. *Защита личных и общественных интересов в гражданском судопроизводстве : сб. науч. тр.* / Отв. ред. Р.Е. Гукасян. Калинин : Калинин. гос. ун-т, 1985. С. 3–19.

9. Тертышников В.И. Процессуальные средства укрепления советской семьи в производстве о расторжении брака : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.712 «Гражданское право и гражданский процесс. Харьков, 1972.

10. Иванов О.В. Право на судебную защиту. *Советское государство и право*. 1970. № 7. С. 40–48.

11. Підлубна О.В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03. Чернівці. 2007. 204 с.

12. Пучинский В. Кодексы о браке и семье и вопросы гражданского судопроизводства *Советская юстиция*. 1969. № 3. С. 20–21.

13. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підруч. для студ. спец. вищ. навч. зал. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

14. Гржданский процесс / Под ред. М.С. Шакарян. Москва, 1993. 320 с.

15. Шабалін А.В. Предмет доказування у справах про захист речових прав на землю у порядку цивільного судочинства. *Юридичний науковий журнал*. 2021. № 1. С. 104–108. URL : <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=132>.